

Потоп. Т. 3.

Генрик Сенкевич

ОЗНАЙОМЧИЙ ФРАГМЕНТ

© Видавництво «Богдан». Усі права застережено.

Фрагмент надано для ознайомлення. Повна книжка — nashaknyga.com.ua

Розділ I

Тоді як у Речі Посполитій усе живе сідало на коня, Карл Густав залишався ще в Пруссії, заклопотаний підкоренням тамтешніх міст і перемовинами з курфюрстом.

Одержавши несподівано швидко й легку перемогу, досвідчений войовник невдовзі усвідомив, що шведський лев проковтнув більше, ніж здатний переварити. Після повернення Яна Казимира Карл уже не сподівався зберегти всієї Речі Посполитої, а намагався тепер утримати бодай найбільшу її частину, і передовсім ту провінцію, що межувала зі шведським Помор'ям, — багату, родючу Королівську Пруссію з її численними великими містами.

Але провінція ця, котра першою вчинила йому спротив, стійко берегла вірність своєму королю і Речі Посполитій. Побоюючись, що повернення Яна Казимира та воєнні дії, які організували тишовецькі конфедерати, підігрують бойовий дух пруссаків, зміцнять їхню відданість і піднімуть на подальшу боротьбу, Карл Густав вирішив придушити заколот, розбити Казимирове військо, щоб позбавити пруссаків будь-якої надії на допомогу.

Він мусив це зробити і з огляду на курфюрста, котрий завжди схильний був тримати сторону сильнішого. Шведський король знав його вже наскрізь й анітрохи не сумнівався, що, ледве щастя усміхнеться Янові Казимиру, курфюрст одразу переметнеться до нього.

Бачачи, до того ж, що облога Мальборга просувається туго, бо чим більше зусиль докладали обложники, тим упертіше захищав фортецю пан Вейхер, Карл Густав задумав новий похід на Річ Посполиту, наважившись переслідувати Яна Казимира аж до найвіддаленіших куточків країни.

Діло йшло у нього за словом так само швидко, як швидко грім іде за блискавкою. Умить зібрав війська, які стояли у містах, і не

встигли люди у Речі Посполитій схаменутися, не встигла розійтися звістка про його похід, як він уже проминув Варшаву та, не оглядаючись, кинувся просто у вогонь.

Він мчав, як буря, палаючи гнівом, люттю і жагою помсти. За ним мчала, розтоптуючи сніг, що ще не зійшов із полів, десятитисячна кіннота, з усіх шведських гарнізонів стікалася до нього піхота, і, немовби гнаний вітром, він ішов далі й далі на південь Речі Посполитої.

Дорогою палив і вішав. Це був уже не колишній Carolus Gustavus, добрий, милостивий та веселий король, який колись плескав польській кавалерії, жартував зі шляхтою на бенкетах і загравав із простими ратниками. Тепер, хоч би де він пройшов, скрізь рікою лилася шляхетська й мужицька кров. Добровольчі загони, що траплялися дорогою, він змітав із лиця землі, полонених вішав, нікого не жалів.

Але достеменно так само, як голодні вовки женуться за могутнім ведмедем, котрий продирається крізь нетрі, крушачи своєю важкою тушею кущі й гілля, і, не сміючи заступити йому дороги, дедалі ближче наслідують на нього ззаду, — точнісінько так само добровольчі загони тяглися слідом за армією Карла, поступово об'єднуючи свої сили, та йшли за шведами невідступно, як тінь за людиною, — ні, невідступніше, ніж тінь, бо не залишали його ні вдень, ні вночі, ні ясної години, ні в негоду; а перед ним на всьому шляху народ руйнував мости, знищував припаси, тож шведи йшли немовби через пустелю, ніде не знаходячи собі ні де прихиститися, ні чим підкріпитися.

Сам Карл Густав незабаром зрозумів, яке страшне затіяв він діло. У морі війни, що розливалася довкола нього, він був як самотній корабель серед розбурханих хвиль. Бушувала Пруссія, бушувала Велика Польща — вона першою присягнула Карлові й першою ж намагалася скинути шведське ярмо; бушували Мала

Польща, і Русь, і Литва, і Жмудь. Неначе на островах, трималися ще шведи у замках та у великих містах, але села, ліси, поля й ріки були уже в руках у поляків. Не тільки одному ратникові чи невеликому загоні — навіть цілому полкові не можна було відстати від основних сил шведської армії, він одразу ж пропадав безвісти, а полонені, котрих захоплювали селяни, вмирали у страшних муках.

Надаремне велів Карл Густав оголошувати по селах та містах, що кожному селянинові, який доправить шведам озброєного шляхтича, живого чи мертвого, даровано буде волю на довічні часи і земельний наділ, — селяни нарівні зі шляхтою й міщанами йшли у партизани. У партизани йшли усі жителі гір і глухих лісів, жителі полів і долин, вони влаштовували на дорогах завали, нападали на міста з невеликими гарнізонами, винищували шведські роз'їзди. Ціпи, вила і коси обагрялися шведською кров'ю нітрохи не гірше, ніж шляхетські шаблі.

І тим лютіше закипав гнів у серці Карла, що лишень якийсь рік тому він легко завоював цю країну. Що ж сталося, не міг збагнути він, звідкіля ці сили, звідкіля цей опір? Звідкіля ця війна не на життя, а на смерть, якій не видно ні кінця, ні краю?

У шведському таборі почастішали військові ради. З Карлом ішов його брат Адольф, принц Біпонтійський, головнокомандувач шведських військ; ішов Роберт Дуглас, ішов Генрих Горн, родич того Горна, який загинув під Ченстоховою від мужицької коси; йшов Вальдемар, граф данський; і Міллер, котрий розгубив усю свою бойову славу біля підніжжя Ясної Гори, й Ашемберг, найдосвідченіший серед шведських воєначальників у кіннотній атаці, й Гаммершильд, що відав артилерією, і старий бандит маршал Арвід Віттенберг, славетний живодер і грабіжник, нині перетворений французькою хворобою на руїну, й Форгель, і ще чимало інших таких самих прославлених своїми завоюваннями

полководців, які поступались у військовому мистецтві хіба що самому королеві.

І всі вони побоювались, як би незгоди, нестача продовольства та люта ненависть поляків не спричинили загибелі всього війська разом із королем. Старий Віттенберг щиро відмовляв короля від походу.

— Подумай, ваша вельможносте, — казав він, — чи розсудливо заглиблюватись у цю країну, переслідуючи ворога, який знищує все на своєму шляху, сам залишаючись невидимим? Що ти робитимеш, якщо не знайдеш для коней не лише сіна й вівса, а й соломи, якою вкривають селянські хати, а люди твої від знесилення попадають із ніг? Де ті війська, що прийдуть нам на допомогу? Де замки, в яких ми зможемо перепочити й підкріпитися? Не мені рівнятися з тобою славою, королю, але, будь я Карлом Густавом, не став би спокушати воєнного щастя, не ризикував би цією славою, здобутою у стількох звияжних битвах.

На це відповів йому Карл Густав:

— Не став би і я, якби був Віттенбергом.

Потім він згадував Александра Македонського, з яким любив себе порівнювати, і йшов уперед, переслідуючи Чарнецького. А Чарнецький, чиї війська були не такі численні й добре вишколені, відступав, але у втечі своїй скидався на вовка, котрий будь-якої хвилини ладен був сам кинутися на переслідувачів. Часом він випереджав шведів, часом ішов бік у бік із ними, а часом, зачаївшись у глухих нетрях, пропускав їх уперед, і тоді, коли вони думали, що переслідують його, сам ішов за ними по п'ятах, знищуючи необережних ратників, а то й цілі роз'їзди, громлячи відсталі піхотні полки, нападаючи на обози з провіантом. І шведи ніколи не знали, де він зараз, із якого боку вдарить. Не раз у нічній темряві їм здавалося, що кущі — то ворожі жовніри, і вони обстрілювали їх із гармат та мушкетів. Смертельно втомлені,

голодні й холодні, йшли вони у страху й журбі, а він, цей *vir molestissimus*, висів над ними невідступно, неначе грозова хмара над заколосеною нивою.

Нарешті під Голембом, неподалік місця, де Вепш упадає у Віслу, шведи наздогнали Чарнецького. Проте кілька польських хоругв стояли вже наготові й, сміливо налетівши на ворога, внесли у його лави страх і збентеження. Першим кинувся вперед пан Володийовський зі своїми лауданцями і вдарив на данського принца Вальдемара, а Самуель Кавецький та молодший брат його Ян пустили з пагорка свих кірасирів на англійських найманців Вікільсона й на млі ока проковтнули їх, як щука ковтає головня; пан Малявський упритул схопився з князем Біпонтійським; немовби два зустрічних вихори, змішались їхні люди й коні, перетворившись на єдиний стрімкий коловорот. Умить шведи були відкинуті до Вісли; бачачи це, Дуглас поквапився до них на допомогу з полком добірних рейтарів. Але й рейтари не змогли витримати натиску поляків. Шведи почали скакати з високого берега вниз, і невдози увесь лід був усяний їхніми трупами, що чорніли на снігу, немов літери на аркуші білого паперу. Загинув принц Вальдемар, загинув Вікільсон, а князь Біпонтійський 1, збитий додолу разом із конем, зламав ногу. Проте загинули і брати Кавецькі, і Малявський, і Рудавський, і Роговський, і Тимінський, і Хоїнський, і Порванецький, лише пан Володийовський, хоча й кидався у шведські лави, наче плавець у шумливій воді, вийшов із бою без жодної подряпини.

Тим часом наспів сам Карл Густав із головними своїми силами та з гарматами, і тут картина бою змінилася. Решта полків Чарнецького, гірше вишколених і незвичних до дисципліни, не зуміли вчасно вишикуватися до бою. Одні не встигли осідлати коней, а другі, наперекір наказу бути наготові, розташувалися на відпочинок у довколишніх селах. І коли зненацька вдарив на них

ворог, полки ці кинулися врозтіч і почали втікати до Вепшу. Тоді пан Чарнецький, боячись утратити хоругви, які першими кинулися в атаку, звелів дати сигнал відступати. Частина його війська пішла за Вепш, частина — у Кінськоволю. Поле битви і слава звитяжця лишилися за Карлом Густавом, до того ж хоругви Зброжека і Калиновського, які досі ще билися на боці шведів, довго переслідували тих, що втікали за Вепш.

Радість у шведському таборі панувала неймовірна. Щоправда, ця перемога не принесла шведам багатих трофеїв: лише мішки з вівсом та кілька порожніх возів. Але Карл цього разу не думав про здобич. Він тішився, що йому, як і досі, сприяє воєнне щастя, що варто було йому з'явитися, — і ворог утік, та не хто-небудь, а сам Чарнецький, надія й опора Яна Казимира і всієї Речі Посполитої. Карл заздалегідь передбачав, як звістка про цю битву пошириться всією країною, як усі вуста повторюватимуть: «Чарнецького розбито!» — як малодушні зі страху почнуть перебільшувати розміри поразки, а тим самим посіють збентеження у серцях і охолодять бойовий запал усіх тих, хто за покликом Тишовецької конфедерації узявся до зброї.

Ось тому, побачивши складені у нього біля ніг мішки з вівсом, а вкупі з ними й тіла Вікільсона й Вальдемара, король обернувся до своїх стривожених генералів і сказав:

— Розгладьте зморшки на чолі, панове, бо це найбільша перемога, яку я одержав за останній рік, і вона, можливо, завершить усю цю війну.

— Ваша королівська величносте, — заперечив Віттенберг, котрий через свою хворобу бачив усе в похмурішому світлі, — подякуймо Богу, якщо нам пощастить бодай повести далі свій похід. Такі війська, як у Чарнецького, швидко розсіюються, але так само швидко з'єднуються знову.

А король йому на це:

— Пане маршале! Як на мене, ти полководець анітрохи не гірший од Чарнецького, одначе якби я тебе отак розбив, ти, гадаю, й за два місяці не зумів би зібрати своїх військ.

Віттенберг лише мовчки вклонився, а Карл додав:

— Похід свій ми поведемо далі спокійно, це ти слушно сказав, бо один тільки Чарнецький міг нам тут завадити. Тепер його нема, отже, нема і перепон!

Генерали з радістю зустріли його слова. Сп'янілі від звитяги війська проходили перед своїм королем із криками й співом. Грозова хмара більше не висіла над ними. Чарнецького розбито, Чарнецького більше нема! Ця думка змушувала їх забути про перенесені страждання, — від цієї думки здавались їм легкими й подальші труди. Слова короля, котрі почули багато офіцерів, поширились усім табором, і всі дійшли висновку, що й справді одержано найважливішу звитягу, що гідрі війни відрубано ще одну голову й тепер залилося тільки насолодитися помстою і панувати.

Король дав війську наказ розташуватися на короткий перепочинок; тим часом із Козениць прийшли вози із живністю. Війська розмістилися в Голембі, у Кровениках та в Жичині. Рейтари підпалили покинуті хати, повісили кількох селян, захоплених зі зброєю в руках, і декількох полонених вістових, на яких теж подумали, що то селяни, а потім, побенкетувавши вволю, шведи повлягалися спати і вперше за тривалий час спали міцно й спокійно.

Уранці всі прокинулись освіжілі, й першими їхніми словами були:

— Чарнецького більше нема!

Вони повторювали це один одному, немовби бажаючи зайвий раз переконатись у своєму щасті. У похід вийшли весело. Стояла ясна, морозна й суха днина. Кінські тіла та ніздрі бралися інеш. Від зимного вітру калюжі на Люблінському тракті замерзли, і дорога стала доброю. Війська розтяглися мало не на милю, чого раніше

ніколи не робили. Два драгунських полки на чолі з французом Дюбуа пішли у бік Кінськоволі, Маркушева і Грабова, одірвавшись від основних сил. Лише три дні тому це означало б іти на вірну смерть, але тепер перед ними, залякуючи супротивника, летіла звістка про славу перемогу шведського короля.

— Нема Чарнецького! — повторювали між собою ратники й офіцери.

Вони йшли спокійно всенький день. Не чути було криків у лісовій гущавині, з кущів не летіли на них списи, послані невидимою рукою.

Надвечір, веселий і задоволений, Карл Густав прибув до Грабова. Він уже готувався лягти спати, коли ад'ютант доповів йому, що Ашемберг просить негайно допустити його до короля.

Через хвилину той уже стояв перед королем, і не один, а з драгунським капітаном. Карл, який мав надзвичайну зіркість і таку саму пам'ять, завдяки чому пам'ятав на ім'я мало не всіх своїх воїнів, одразу впізнав капітана:

— Ну, що нового, Фреде? — запитав він. — Дюбуа повернувся?

— Дюбуа вбито, — відповів Фред.

Король збентежився: аж тепер він помітив, що капітан блідий як смерть і одяг на ньому подертий.

— А драгуни? — спитав він. — Два драгунських полки?

— Перебиті всі до ноги. Тільки мене живим відпустили.

Смагляве обличчя короля ще дужче потемніло; він одкинув за вуха локони, що спадали на чоло.

— Хто це зробив?

— Чарнецький!

Карл Густав, онімівши від здивування, подивився на Ашемберга, а той лише ствердно закивав головою, немовби повторюючи: «Чарнецький! Чарнецький! Чарнецький!»

— Аж не віриться, — проказав нарешті король. — Ти бачив його на власні очі?

— От як вас бачу, ваша королівська величносте. Він звелів мені вклонитися вашій величності й переказати, що зараз має намір знову переправитися через Віслу, але невдовзі повернеться і піде слідом за нами. Не знаю, чи правду він казав...

— Добре! — відповів король. — А чи багато при ньому війська?

— Достеменно сказати не можу, але тисячі чотири жовнірів я сам бачив, а за лісом іще й кіннота стояла. Нас оточили під Красичином, куди полковник Дюбуа зумисне збочив із битого шляху, бо йому доповіли, що там хтось є. Тепер думаю, що Чарнецький спеціально підіслав «язика», щоб заманити нас у пастку. Крім мене, живим не врятувався ніхто. Селяни добивали пораниених, я просто дивом уцілів!

— Либонь, сам диявол допомагає цьому чоловікові, — промовив король, притискаючи долоню до чола. — Після такого розгрому знову зібрати військо і погрожувати переслідуванням — ні, це не в людських можливостях!

— Сталося так, як передбачав маршал Віттенберг, — зауважив Ашемберг.

Тут король скипів.

— Усі ви передбачати мастаки! — вигукнув він гнівно. — От тільки слушної поради не почуєш од вас!

Ашемберг зблід і замовк. Коли Карл був у гуморі, він здавався втіленням доброти, та біда, якщо король насупить брови, — тоді його наближені тремтіли від жаху, навіть найстаріші й найзаслуженіші генерали ховалися від нього в ці хвилини, наче птахи, коли побачать орла.

Проте зараз він стримався і розпитував капітана Фреда далі:

— А що за війська при Чарнецькому, чи хороші?

— Кілька хоругв я бачив незрівнянних, адже в них чудова кіннота.

— Напевно, ті самі, що з такою люттю вдарили на нас під Голембом. Мабуть, давні полки. Ну, а сам Чарнецький що — веселий, гордий?

— Такий веселий, наче то він одержав звитягу під Голембом. Та що для них Големб, вони про нього вже забули, тепер вихваляються красичинською перемогою... Ваша величносте! Те, що звелів переказати вам Чарнецький, я переказав, а тепер інше: коли я вже виїздив, до мене наблизився один із воєначальників, могутній старий, і сказав, що то він колись поклав у рукопашному бою преславного Густава Адольфа. А потім і з вашої величності став глумитись, а інші йому вторували. Ось до чого вони знахабніли. Проводжали мене лайкою і насмішками.

— Усе це пусте! — заперечив король. — Головне — Чарнецький не розбитий і встиг уже зібрати війська. Тим квапливіше маємо просуватися, щоб якомога швидше захопити польського Дарія. Ви можете йти, панове. Військам оголосити, що полки наші в болотах заблудились і їх перебили селяни. Похід триває!

Офіцери пішли. Карл Густав залишився сам. Тепер він поринув у похмурі роздуми. Невже він неправильно оцінив становище? Невже звитяга під Голембом не принесе йому ніякої користі, а, навпаки, лише розпалить ще більшу ненависть у всій країні?

Перед військом і генералами Карл Густав тримався завжди бадьоро й упевнено, та коли наодинці з самим собою він роздумував про цю війну, котра почалася так легко й успішно, а що далі, то ставала важчою, — його не раз огортав сумнів. Усе йшло якимось дивно, незвичайно. Карл часто навіть не уявляв собі, чим і коли усе це може закінчитися. Часом він відчував себе людиною, яка увійшла в безкрає море та з кожним кроком занурюється дедалі глибше,

ризикуючи враз утратити ґрунт під ногами.

Але Карл вірив у свою зірку. Ось і зараз він підійшов до вікна, щоб поглянути на свою обраницю й захисницю, на ту, що стояла вище за всіх і світила найяскравіше серед усіх зірок Великого Воза, або Великої Ведмедиці. Небо було ясне, і вона яскраво блимала то червоним, то блакитним сяйвом. А нижче, удалині, серед темної синяви неба, чорніла самотня, схожа на чорного дракона хмара, від якої тяглися немовби руки, немовби гілля, немовби мацаки чудовиська морського, підбираючись дедалі ближче до королівської зірки.

• • •

Далі — у повній книжці «Потоп. Т. 3».
nashaknyga.com.ua